

Izvorni znanstveni članak

UDK: 322(430)"18/19"

Primljeno u uredništvo: 10. listopada 2010.

Prihvaćeno za tisak: 15. studenog 2010.

Povijesni razvoj i neke od ključnih karakteristika odnosa crkve i države u Njemačkoj

HRVOJE ŠPEHAR*

Sažetak

Autor nastoji prikazati nekoliko temeljnih prekretnica u odnosima crkve i države u Njemačkoj tijekom 19. i 20. st. Služeći se znanstvenom metodologijom historijskog institucionalizma, rad nastoji identificirati važne povijesne momente koji su pridonijeli stvaranju njemačkog modela suradnje (kooperacije) između crkve i države. Budući da je ovaj model "idealtipski" primjer za veliku većinu zemalja Europske Unije, istraživanje odnosa crkve i države u Njemačkoj nužno je povezano s procesima stvaranja zajedničkog europskog modela odnosa crkve i države, kojeg dio autora naziva *eurolaičnošću*. Za navedene procese stvaranja europskog modela bitna su sva tri idealtipska modela odnosa države i crkve u Europi: model "državne" crkve (npr. Velika Britanija), model laičke republike (Francuska) i različiti modeli suradnje između države i crkve, kooperacijski modeli (npr. Njemačka, Austrija, Hrvatska itd.).

Ključne riječi: Njemačka, model suradnje crkve i države, laicizacija, laičnost

* Dr. sc. Hrvoje Špehar, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Centar za europske studije

1. Crkveno-državni odnosi u njemačkim državama do Kulturkampfa

Priznavanje vjerskih sloboda u Njemačkoj započinje početkom 19. st., iako samo za tri priznate konfesije.¹ U Saveznom ugovoru² iz 1815. godine, koji je ustanovio Njemačku konfederaciju, stoji priznavanje triju konfesija (katolika, luterana i reformiranih). Njemačka konfederacija (1815-1866), ustanovljena na Bečkom kongresu, brojala je 39 država (33 milijuna stanovnika) i imala je samo jednu zajedničku instituciju, *Bundestag* (skupština izaslanika u Frankfurtu). Projekt Ustava Reicha, prema Th. Ramaudu, pridonio je potvrđivanju religijske pripadnosti i prakse među temeljna prava.

Ključna prekretnica u odnosima države i crkve u Njemačkoj konfederaciji bilo je "proljeće naroda" 1848. godine kada su diljem Europe započele građanske revolucije. Delegati u Frankfurtu htjeli su ostvariti drugačiju, liberalno-gradansku Njemačku te su istakli svoje zahtjeve na temelju građanskih prava. Ipak, pruski kralj nije dopustio ove tendencije te je osujetio plan za stvaranje drugačijeg političkog sustava. Ovo stanje napetosti odrazit će se na odnose Austrije i Pruske koje će, konačno, 1866. započeti međusoban rat i time okončati postojanje Njemačke konfederacije.

1848. godine Frankfurtski ustav otvara prostor za formiranje nacionalne države na liberalnim i demokratskim temeljima. Njemačka nacionalna skupština, kako primjećuje Th. Ramaud, prvi puta je bila izabrana izravnim glasovanjem općeg biračkog tijela te je brojala 586 izaslanika.³ Oni su se okupili u protestantskoj Crkvi sv. Pavla kako bi pripremili Ustav.

Frankfurtski ustav po prvi puta u njemačkoj ustavnoj tradiciji regulira pitanja države i crkve.⁴ Tako se u čl. 5. § 147. ističe da nijedna vjerska zajednica⁵ nije privilegirana u odnosu na druge, da nema državne religije i da je dozvoljeno stvarati nove vjerske zajednice.⁶

Th. Ramaud ističe da je ključna prekretnica Frankfurtskog ustava iz 1848. u tome da "postulira vjersku slobodu neutralnošću države, jednakost svih vjeroispovijesti i njihovu autonomiju koja je ograničena samo općim zakonima države"⁷. Iako Frankfurtski ustav nikad nije stupio na snagu, zbog protivljenja pruskog kralja Friedricha Wilhelma IV. (1795-1861), njegov utjecaj na buduća uređenja i na laicizatorske tendencije u Njemačkoj ostat će

¹ Usp. Ramaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004, str. 53.

² Njem. *Deutsche Bundesakte*

³ Usp. isti, isto.

⁴ Usp. isti, isto, str. 54.

⁵ Ovdje koristimo prijevod izraza *Religionsgesellschaft* u značenju vjerske zajednice.

⁶ Njem. *Jede Religionsgesellschaft ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbstständig, bleibt aber den allgemeinen Staatsgesetzen unterworfen. Keine Religionsgesellschaft genießt vor andern Vorrechte durch den Staat; es besteht fernerhin keine Staatskirche. Neue Religionsgesellschaften dürfen sich bilden; einer Anerkennung ihres Bekenntnisses durch den Staat bedarf es nicht.*

⁷ Isti, isto, str. 55.

ključan. Zbog važnosti Pruske u njemačkim odnosima 19. st. Th. Ramaud posebnu pozornost pridaje pruskim ustavima 1848. i 1850. godine.

Unatoč tome što je Pruska bila autoritarna monarhija, jamčila je temeljne slobode. Oktroiranim ustavom od 5. prosinca 1848. godine jamči se vjerska sloboda, dok u Ustavu od 31. siječnja 1850. u čl. 12. stoji da je zajamčena sloboda vjeroispovijesti, privatnog i javnog vjeroispovijedanja i udruživanje u religijska društva, tj. vjerske zajednice.⁸

Iako poštuje vjerske slobode, pruski Ustav iz 1850. godine ipak u čl. 14. naglašava da povlaštenu ulogu ima kršćanska vjera, pa se prema tome Pruska definira kao "kršćanska država".⁹ Za odnose države i crkve u Pruskoj važan je i čl. 15. istoga Ustava koji jamči autonomiju vjerskih zajednica (religijskih društava¹⁰) u tome da mogu same neovisno regulirati unutarnje odnose.¹¹

Prema navedenim ustavnim izvorima, njemačka ustavna praksa i tendencije prve polovice 19. st. usmjerene su prema neutralnoj državi koja, dođue, u određenim pitanjima ipak preferira vrlo široko definirane kršćanske utjecaje. Stoga Th. Ramaud ističe da se s krajem Svetog Rimskog Carstva 1806. godine ostvaruje neovisnost crkava u odnosu na državu tako da se država počinje sekularizirati.¹² Ovaj izraz je dvojben s obzirom na različite interpretacije procesa sekularizacije i laicizacije.

Budući da se u pogledu institucija i političke razine može govoriti o laicizaciji, dok se u pitanjima društvenog statusa religije govori o sekularizaciji, valja ovu Ramaudovu tvrdnju donekle izmijeniti. Drugim riječima, u 19. st. započinje društvena sekularizacija dok laiciziranje države počinje kao posljedica utjecaja iz društva. Tako su se redefinirale pozicije vladara u odnosu na dva nivoa prava. U prvom se radi o *jura circa sacra* (vanjske manifestacije kulta, procesije, disciplina i sl.) u kojima je protestantski vladar imao potpunu vlast kao legitimni zaštitnik crkve, dok je u pitanjima *jura in sacra* djelovao samo *summus episcopus*, vrhovni biskup ili kralj.¹³ S druge strane katolički vladari su imali utjecaj samo na *jura circa sacra*. Od 1850. godine afirmira se moderno razlikovanje između unutarnjih i vanjskih crkvenih poslova prema kojem se država odriče utjecaja na crkvu osim u slučajevima kršenja javnog reda.¹⁴

⁸ Njem. *Die Freiheit des religiösen Bekenntnisses, der Vereinigung zu Religionsgesellschaften (Art. 30 und 31) und der gemeinsamen häuslichen und öffentlichen Religionsübung wird gewährleistet. Der Genuß der bürgerlichen und staatsbürgerlichen Rechte ist unabhängig von dem religiösen Bekenntnisse. Den bürgerlichen und staatsbürgerlichen Pflichten darf durch die Ausübung der Religionsfreiheit kein Abbruch geschehen.*

⁹ Usp. isti, isto, str. 55-56.

¹⁰ Njem. *Religionsgemeinschaften.*

¹¹ Njem. *Die evangelische und die römisch-katholische Kirche, so wie jede andere Religionsgesellschaft, ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbstständig und bleibt im Besitz und Genuß der für ihre Kultus-, Unterrichts- und Wohlthätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und Fonds.*

¹² Usp. isti, isto, str. 56.

¹³ Usp. isti, isto, str. 57.

¹⁴ Usp. isti, isto.

2. Laicizacija u obliku *Kulturkampfa*

Autonomija crkve u pitanjima vjerskog karaktera, dogmatike, unutar-njeg uređenja i unutarcrkvenih odnosa ostat će relativno netaknuta sve do *Kulturkampfa* (1871-1978) koji označava sukobe između Katoličke crkve, tj. pape Pija IX. (1792-1878, papa od 1846), i Pruskog kraljevstva, odnosno Njemačkog carstva za vrijeme kancelara Otta von Bismarcka (1815-1898). Za vrijeme *Kulturkampfa*, 1875. godine poništeni su čl. 15. i 18. spomenutog pruskog Ustava iz 1850. godine te je uspostavljena rigorozna kontrola crkava od strane države.¹⁵ Tek će se dogovorom između O. von Bismarcka i pape Lava XIII. (1810-1903, papa od 1878) njemačko pravo vratiti na pozicije pruskog Ustava iz 1850. godine.

R. Aubert i sur. ističu da se "nigdje u Europi nije borba između crkve i države vodila tako žestoko kao u 1871. godine osnovanoj njemačkoj nacionalnoj državi te kroz dva desetljeća znatno otežavala unutarnju konsolidaciju zemlje".¹⁶ Većinom se to odnosi na Prusku jer su se pitanja odnosa crkve i države u to vrijeme i dalje vodila na zemaljskim razinama. Isti autori upućuju na to da spomenuti ustavi iz 1848. i 1850. godine pripadaju među dokumente koji promoviraju paritetičku crkvenu politiku, a koja se u Pruskoj nije dovoljno poštovala.¹⁷ Zbog toga je ponovno zavladała konfesionalna konfrontacija, a liberalna pruska birokracija nije bila pripremljena na promjene. Jednako tako katolicizam je sve više jačao, poglavito u školstvu od 1860. godine, pa je bilo sve više tenzija oko pitanja konfesionalnih škola.

Aubert i sur. identificiraju nekoliko ključnih neposrednih uzroka sukoba: osnivanje Stranke centurama, koju je O. von Bismarck pogrešno smatrao zbirkom neprijatelja Reicha, svade oko dogme o papinoj nepogrešivosti (vezane uz Prvi vatikanski koncil), savez s nacionalnim liberalima (u koji je kancelar O. von Bismarck ušao kako bi konsolidirao Reich) te Bismarckov strah pred protunjemačkom koalicijom katoličkih država.¹⁸ Tako je 11. ožujka 1872. proglašen Zakon o nadzoru škola koji je državi pridržao nadzor nad svim javnim i privatnim školama i isključivo pravo imenovanja školskih nadzornika koje su do tada imenovale crkve. Riječ je o prvom u nizu zakona proizašlih iz *Kulturkampfa*, a prema kojima je trebalo liberalizirati i laicizirati javnu sferu, u prvom redu školstvo. Nakon ovoga, 4. srpnja 1872, donesen je Zakon o isusovcima koji je "isključivao isusovački i njemu srodne redove (redemptoriste, lazariste) iz sveukupnog područja Reicha te dokinuo postojeća sjedišta".¹⁹ Jednako tako Zakon o izobrazbi i namještenju svećenika od 11. svibnja 1873. postavio je nova ograničenja unutarcrkvenih pitanja: učinio je dodjeljivanje neke duhovne službe zavisnim o posjedu njemačkoga državljanstva, o znanstvenoj izobrazbi na njemačkim visokim

¹⁵ Usp. isti, isto.

¹⁶ Aubert, R. i sur., "Suvremena crkva. Crkva između prilagodavanja i otpora", u: Jedin, H., ur., *Velika povijest Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981, Sv. VI/2, str. 27.

¹⁷ Usp. isti, isto, str. 28.

¹⁸ Usp. isti, isto.

¹⁹ Usp. isti, isto, str. 35.

školama i o privoli države; sve ustanove za izobrazbu svećenika stavljene su pod državni nadzor; studentima teologije nametnut je poseban državni ispit iz filozofije, povijesti i njemačke književnosti, itd.²⁰

Uz navedene, Zakon o crkvenoj disciplinskoj vlasti i uspostava Kraljevskog sudskog stola za crkvene poslove, od 12. svibnja 1873. odredio je da nad njemačkim svećenicima u disciplinskim pitanjima vlast imaju samo njemačke crkvene vlasti, a ne papa. O. von Bismarck se sukobio i oko pitanja o papinskoj vlasti uslijed Prvog vatikanskog koncila (1869-1870) te je zahtijevao da se svim europskim silama predloži sporazum o priznavanju novoga pape. Odgovor iz Vatikana došao je u enciklici *Quod numquam* 5. veljače 1875. u kojoj papa Pio IX. proglašava pruske zakone o crkvi ništetima te izopćuje njihove autore.²¹ Takav odgovor nije naišao na ublažavanje politike *Kulturkampf*, već je dodatno pogoršao odnose.

Usljedili su novi zakoni: Zakon o obustavi državnih doprinosa (*Sperrgesetz*, 22. travnja 1875) kojim je uskraćeno financiranje Katoličke crkve; Zakon o redovima (31. svibnja 1875) koji je isključio redove i kongregacije na teritoriju Pruske; 18. lipnja 1875. dokinuti su čl. 15. i 18. pruskog Ustava te je 20. lipnja 1875. proglašen novi Zakon o upravi posjeda katoličkih općina (prema evangeličkom shvaćanju kršćanskih općina); i, konačno, Zakon o pravu crkvenog posjeda starokatoličkih općina od 4. srpnja 1875.²² Ipak, na kraju se O. von Bismarck distancirao od ove politike, možda i zbog toga jer su druge zemlje, prije svih Austrija i Italija, bile veoma suzdržane oko načina na koji je Pruska uređivala odnose s Katoličkom crkvom. Inicijativa za zbližavanje došla je od pape Lava XIII. (1810-1903, papa od 1878), koji je za prvu zadaću odredio prestanak *Kulturkampf*a i papinske izolacije u ovom sporu. Tako je prvoga dana svoga izbora, 20. veljače 1878, pisao caru Wilhelmu I. (1797-1888) sa željom da se uspostave bolji odnosi.²³ Usljedili su ublažujući diskrecijski zakoni u Pruskoj (1880-1883) i zakoni o miru 1886. i 1887. godine.

Kako ističe Th. Ramaud, od 1880. godine "država se odriče definitivno *jura in sacra* i crkvama se povjerava potpuna autonomija za sva interna pitanja".²⁴ Od 1880. godine jednako tako, za razliku od diferenciranja unutarnjih pitanja crkve i pitanja koja se tiču i države, mogu se razlikovati tri razine državno-crkvenih pitanja. Prva su striktno interna crkvena pitanja (sakramenti, kult, nauk), miješana pitanja (primjerice aktivnosti kongregacija) i civilna pitanja (pravni položaj vjerskih zajednica, brak, školstvo i sl.).²⁵ U skladu s novim trendovima, od kraja 19. st. može se pratiti koncept prava samoodređenja vjerskih zajednica prema kojem svaka religijska zajednica ima pravo definirati vlastiti društveni položaj i tražiti određena prava na

²⁰ Usp. isti, isto, str. 37.

²¹ Usp. isti, isto, str. 47.

²² Usp. isti, isto, str. 41-42.

²³ Usp. isti, isto, str. 55.

²⁴ Njem. *Selbstverwaltung*, usp. Ramaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004, str. 57.

²⁵ Usp. isti, isto, str. 57-58.

temelju zakona. Bismarckova faza u njemačkoj politici (1871-1890) ostat će zabilježena po utjecaju Katoličkog centra (političke stranke od 1871. godine) te po novoj regulaciji državno-crkvenih odnosa.

Iako je od 16. st. u njemačkim zemljama vladalo načelo *cuius regio, eius religio*, ono se tijekom vremena progresivno mijenjalo u načelo *jus religionis exercitium determinandi* koje je značilo da postoje tri vrste religija: zabranjene (*reprobata*), tolerirane (*tolerata*) i dominantne (*Landeskirche*).²⁶ Ključne prekretnice su nastupile pruskim Ustavom iz 1850, Frakfurtskim ustavom iz 1848. i Zakonom iz 1869. godine, koji nisu samo proklamirali slobodu savjesti već i isticali načelo jednakosti građanskih i političkih prava. Ipak, njemačko 19. st. ostat će obilježeno nejednakim odnosom države prema crkvama, što se često opisuje kao *Stufentheorie*.²⁷ Prema ovoj teoriji, sustav odnosa između države i crkve podijeljen je na više razina, pri čemu sve crkve nemaju jednako značenje za državu. Prema tome, iako načelno neutralna, država je ostala naklonjena onim crkvama koje imaju dominantnu ulogu u njemačkom društvu, pogotovo u školstvu i kulturi.

3. Weimarski ustav i odvajanje crkve i države u Njemačkoj

Suprotno primjerice francuskom pravu, odvajanje crkve i države u njemačkom pravu proklamirano je na ustavnoj razini u čl. 137. Weimarskog ustava (*Verfassung des Deutschen Reichs* ili *Weimarer Verfassung/Reichsverfassung*) od 11. kolovoza 1919, prvog njemačkog demokratskog Ustava kojim je uspostavljena federalna republika s polupredsjedničkim sustavom, gdje, između ostalog, stoji da ne postoji državna crkva.²⁸ Važnost ovog članka za suvremeni njemački pravni sustav leži u tome što su njegove odredbe inkorporirane u Temeljni zakon (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*) od 23. svibnja 1949. gdje u čl. 140. stoji da su odredbe čl. 136, 137, 138, 139. i 141. integralni dijelovi Temelnog zakona.

²⁶ Usp. isti, isto, str. 61.

²⁷ Usp. isti, isto, str. 62.

²⁸ Tekst čl. 137. Weimarskog ustava na izvorniku glasi: "Es besteht keine Staatskirche. Die Freiheit der Vereinigung zu Religionsgesellschaften wird gewährleistet. Der Zusammenschluß von Religionsgesellschaften innerhalb des Reichsgebiets unterliegt keinen Beschränkungen. Jede Religionsgesellschaft ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbständig innerhalb der Schranken des für alle geltenden Gesetzes. Sie verleiht ihre Ämter ohne Mitwirkung des Staates oder der bürgerlichen Gemeinde. Religionsgesellschaften erwerben die Rechtsfähigkeit nach den allgemeinen Vorschriften des bürgerlichen Rechtes. Die Religionsgesellschaften bleiben Körperschaften des öffentlichen Rechtes, soweit sie solche bisher waren. Anderen Religionsgesellschaften sind auf ihren Antrag gleiche Rechte zu gewähren, wenn sie durch ihre Verfassung und die Zahl ihrer Mitglieder die Gewähr der Dauer bieten. Schließen sich mehrere derartige öffentlich-rechtliche Religionsgesellschaften zu einem Verbands zusammen, so ist auch dieser Verband eine öffentlich-rechtliche Körperschaft. Die Religionsgesellschaften, welche Körperschaften des öffentlichen Rechtes sind, sind berechtigt, auf Grund der bürgerlichen Steuerlisten nach Maßgabe der landesrechtlichen Bestimmungen Steuern zu erheben. Den Religionsgesellschaften werden die Vereinigungen gleichgestellt, die sich die gemeinschaftliche Pflege einer Weltanschauung zur Aufgabe machen. Soweit die Durchführung dieser Bestimmungen eine weitere Regelung erfordert, liegt diese der Landesgesetzgebung ob." (www.verfassungen.de/de/de19-33/verf19-i.htm)

Th. Rambaud smatra da su odvajanju crkve i države u Weimarskom ustavu uvelike pridonijeli američki i francuski utjecaji.²⁹ Naime nakon propasti monarhije 1919. godine postojala je potreba da se redefiniraju odnosi s crkvama budući da je bilo nemoguće uspostaviti sustav *Landeskirchentuma*. Budući da su u parlamentu bili veoma brojni socijaldemokrati i liberali, koji su se zalagali za neutralnost države u pitanjima odnosa prema crkvama te smatrali kako treba dekonfesionalizirati državu, težili su usvojiti Ustav koji strogo odvaja crkvu i državu.

Jednako tako postojala je snažna politička volja da se očuva supsidijarnost saveznih zemalja u pitanjima odnosa prema crkvama te je odlučeno da se prihvaćanje odvajanja kompromisno povjeri zemaljskim zakonima uz obvezu poštovanja temeljnih prava na slobodu vjeroispovijesti.³⁰ Kompromis se odrazio i na ustavne odredbe. Tako primjerice čl. 137. afirmira načelo odvajanja crkve i države, a istovremeno u daljnjem dijelu teksta ističe nužnu ulogu religija za javni i društveni život. Stoga se valja složiti s Th. Rambaudom da Weimarski ustav iz 1919. godine "pomiruje načelo neutralnosti države, koje implicira pravnu jednakost svih religijskih zajednica (konfesija), uz zadržavanje statusa unutar javnog prava za određene religijske zajednice".³¹ Iako je ova odredba inkorporirana u Temeljni zakon 1949. godine, ipak valja istaknuti razlike u interpretacijama dvaju ustava. Iako oba ustava govore isto, to može značiti dvije različite stvari, ovisno o ustavnom i predustavnom kontekstu.

4. *Suvremeni njemački model odnosa crkve i države*

Naime u predustavni kontekst valja smjestiti sociološke temelje društva u kojem ustav treba služiti kao osnovni zakon. Ova značenjska promjena (*Bedeutungswandel*) dogodila se interpretacijom njemačkog Ustavnog suda koji je odlukom od 23. listopada 1951. afirmirao načelo da se niti jedna dispozicija iz ustava ne smije uzimati izolirano, već prema kontekstu koji predstavlja jedinstvo ustava.³² I drugim odlukama Savezni ustavni sud (*Bundesverfassungsgericht*) potvrdio je da je temeljna interpretacijska paradigma ona koja drži da je jedinstvo ustava temeljna kategorija, što čini ustav logički i teleološki jedinstvenim korpusom.³³ Th. Rambaud naglašava da je isto načelo interpretacije primijenio i Savezni upravni sud (*Bundesverwaltungsgericht*), kao i Savezni sud (*Bundesgerichtshof*).³⁴

²⁹ Usp. Rambaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004, str. 101.

³⁰ Usp. isti, isto, 102.

³¹ Isti, isto, 103.

³² Njem. *die Einheit der Verfassung*, usp. Rambaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004, str. 108.

³³ Njem. *logisch-theologisch Sinngebilde*.

³⁴ Usp. isti, isto.

Prema novoj interpretaciji, crkve u Njemačkoj bivaju legitimirane kao dio otvorenog društva u kojem imaju specifičnu ulogu u javnom, društvenom dobru. Stoga je za ostvarivanje njihove uloge nužno da su institucionalno priznate kao dio javnog prava, budući im se misija ne može svesti samo na privatno pravo.³⁵ U skladu s rečenim, Njemačka više nema praksu subordinacije u odnosu prema crkvama, već ističe načelo suradnje (kooperacije).

Budući da je Njemačka savezna država, Temeljnim zakonom su određena mnoga područja o kojima mogu odlučivati zemlje. Tako je i u slučaju odnosa između države i crkve. U čl. 70. Temeljnog zakona stoji da su zemlje kompetentne u pitanjima javnog prava koje se odnosi na crkve.³⁶ Njemačko pravo priznaje crkvama status javnopravnih institucija, a čitav korpus prava koji uređuje odnose crkve i države naziva se *Staatskirchenrecht*.

Za razliku od Francuske koja crkvama ne priznaje javnopravni status, njemačka pravna praksa je potpuno drugačija. Jednako tako, *Staatskirchenrecht* nije kanonsko pravo ili neko drugo crkveno pravo, već samo onaj dio javnog prava koji se odnosi na pitanja odnosa države i crkve. U slučajevima kontradikcije između saveznog i zemaljskog prava, prema čl. 31. Temeljnog zakona, primat ima savezno pravo. U pitanjima odnosa države i crkve najbolji je primjer odluka Saveznog ustavnog suda od 11. prosinca 2001. u kojoj je ocijenjeno da je država Brandenburg prekršila odredbe Temeljnog zakona iz čl. 7. i čl. 4. o vjerskoj slobodi kada je 1996. uvela nastavu etike umjesto konfesionalnog vjeronauka.

Osim Temeljnog zakona iz 1949. godine, ključni dio pravnog korpusa koji uređuje odnose crkve i države u Njemačkoj je i ustavno pravo saveznih zemalja. Prema Temeljnom zakonu, sva pitanjima koje Temeljni zakon ne regulira smatraju se kompetencijom saveznih zemalja, kao što stoji u čl. 70.³⁷

Prema Th. Rambaudu, postoje tri kategorije ustavnih aranžmana saveznih zemalja kojima su uređeni odnosi između države i crkve:

1) Neki ustavi ne sadrže posebne odredbe o državno-crkvenom pravu (*Staatskirchenrecht*); među njima su ustavi Schleswig-Holsteina (1990), stari Ustav Donje Saske (1951), sadašnji Ustav Donje Saske (1993) i Ustav Slobodnog grada Hamburga (1952); slično, Ustav Berlina samo jamči slobodno vršenje kulta u čl. 20;

2) Drugi ustavi izabiru naglasiti distancu između države i crkve; Ustav Bremena u čl. 59. ističe da je država odvojena od crkava i vjerskih zajednica, dok u čl. 32. ističe kako je predmet religijskog obrazovanja zamijenjen obrazovanjem biblijske historije (što je modifikacija kakvu omogućuje čl. 141. Temeljnog zakona); slične "distinkcijske" odredbe ima i Ustav Hessena;

³⁵ Usp. isti, isto, str. 112.

³⁶ Njem. *Staatskirchenrecht*.

³⁷ Njem. *Länder haben das Recht der Gesetzgebung, soweit dieses Grundgesetz nicht dem Bunde Gesetzgebungsbefugnisse verleiht. (2) Die Abgrenzung der Zuständigkeit zwischen Bund und Ländern bemißt sich nach den Vorschriften dieses Grundgesetzes über die ausschließliche und die konkurrierende Gesetzgebung.*

3) Sasvim suprotno, jedan dio zemaljskih ustava upravo naglašava društvenu i kulturnu ulogu velikih crkava; među ove svakako spada Ustav Bavarske (1947), kao i Ustav Baden-Württemberg (1984).³⁸

Ugovorom o ujedinjenju od 31. kolovoza 1990. istočne njemačke zemlje prihvatile su Temeljni zakon uz određene iznimke među kojima se ni jedna ne odnosi na odnose države i crkve. Ipak, važan je čl. 11. Ugovora o ujedinjenju, koji ističe da međunarodni ugovori Savezne Republike Njemačke ostaju na snazi, i primjenjuje se i na području istočne Njemačke. To je važno zbog konkordata sa Svetom Stolicom od 20. srpnja 1933. koji se od ujedinjenja primjenjuje na području čitave Njemačke.³⁹ Ipak, neki izuzetci postoje, poglavito oni koji se odnose na crkveni porez, što je u domeni saveznih zemalja. Sve su zemlje u svoje ustave unijele slične odredbe o odnosima crkve i države iz Temeljnog zakona, više ili manje naglašavajući društvenu ulogu crkve.⁴⁰ Važno je istaknuti primjedbu J. Isenseea, koju prenosi Th. Rambaud, koji se pita o legitimacijskog snazi zakona koji su doneseni u sasvim drugom kontekstu (Temeljni zakon nakon Drugog svjetskog rata ili Weimarski ustav i odredbe o crkvi i državi iz 1919) i njihovoj primjeni u promijenjenim društvenim okolnostima.⁴¹

Treći dio pravnog korpusa koji uređuje odnose države i crkve su ugovori između države i crkava. Njemačko pravo u ovom području razlikuje dva tipa ugovora:

1) *Staatsverträge* (državni ugovori) koji pokrivaju konkordate potpisane sa Svetom Stolicom i ugovore potpisane s protestantskim crkvama;

2) *Verwaltungsabkommen* (administrativni ugovori).⁴²

Dok se kod državnih ugovora traži zakonodavna procedura potvrđivanja sukladno čl. 59. Temeljnog zakona, drugi tip ugovora ne podliježe zakonodavnoj proceduri.

Navedeni ugovori, kao treći dio pravnog korpusa koji regulira odnose između države i crkve, pripadaju među običajno pravo.

Ključni ugovori ovog pravnog korpusa su Konkordat sa Svetom Stolicom od 20. srpnja 1933, Ugovor s Evangeličkom crkvom u Njemačkoj od 22. veljače 1957, kao i ugovori katoličkih biskupija Fulde, Limbourga i Mainza s Hessenom, 1963. i 1974. Odnosi sa Svetom Stolicom od uspostave Weimarske republike težili su postizanju dogovora oko konkordata. Ipak, do njega nije došlo sve do kontroverzne odluke A. Hitlera koji je iz političkog pragmatizma odlučio postići dogovor sa Svetom Stolicom oko uređenja odnosa. Prema Th. Rambaudu, Konkordat iz 1933. godine ne sadrži nikakve neuobičajene odredbe: naglašava slobodu vjeroispovijesti, poziva se na javnopravni status Katoličke crkve, regulira izbor biskupa *cum jure sucesionis*, kao i druga

³⁸ Usp. Rambaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004, str. 115-116.

³⁹ Usp. isti, isto, str. 116.

⁴⁰ Njem. *Öffentlichkeitsauftrag*.

⁴¹ Usp. isti, isto, str. 118.

⁴² Usp. isti, isto, str. 122.

pitanja obrazovanja.⁴³ Jedina sporna odredba Konkordata iz 1933. godine nakon Drugog svjetskog rata bio je čl. 23. koji se odnosi na zadržavanje javnih konfesionalnih škola i otvaranje novih.⁴⁴ Odlukom Ustavnog suda od 26. ožujka 1957, nakon spora oko kršenja odredbi konkordata u Donjoj Saskoj, utvrđeno je da je Konkordat dio njemačkog prava i da kao međudržavni ugovor ostaje na snazi te i danas uređuje odnose između Savezne Republike Njemačke i Katoličke crkve.

5. Laičnost i supsidijarnost u okvirima kooperacijskog modela

Kako ističe J.-P. Willaime, laičnost države ne treba shvati jednostavno kao odsutnost bilo kakve suradnje između državnih vlasti i vjerskih zajednica, crkava.⁴⁵ Budući da se laičnost veoma široko može definirati kao neutralnost javne sfere koja osigurava slobodu i jednakost svim građanima s obzirom na njihova vjerska (ne)opredjeljenja⁴⁶, slučaj Njemačke može se promatrati prema načinu na koji je uspostavljena laička država. Upravo zato jer Njemačka, za razliku od Francuske, posjeduje pravno-politički model suradnje s vjerskim zajednicama kao dijelom javnopravnih institucija, važno je nijansirano odgovoriti na pitanje o laiciziranju javne sfere. Kao savezna država, prepušta mnoge ovlasti na zemaljsku razinu – poglavito u pitanjima obrazovanja. Jednako tako, njemačka historija, koja je duboko obilježena iskustvom Drugog svjetskog rata kao i poslijeratnom ulogom crkava u izgradnji demokratskog društva, duboko je obilježena kršćanskom demokracijom i njezinim utjecajem na institucionalnu izgradnju. Kako ističe J.-P. Willaime, "obrana sloboda i zaštita protiv opasnosti od diktature i nacionalizma bili su povezani u Njemačkoj s konsolidacijom institucionalne pozicije crkve i njezina moralnog nauka".⁴⁷

Iako Njemačka ne priznaje državnu crkvu, prema spomenutom čl. 137. Weimarskog ustava kao dijela Temelnog zakona iz 1949. godine, prepustila je dio javne sfere utjecaju crkava koje imaju historijsku važnost za njemačko društvo. Stoga se može reći da je ova političko-pravna praksa duboko obilježena shvaćanjem prema kojem crkve imaju važnu društvenu ulogu koja je u javnom interesu.⁴⁸ U pogledu ovog shvaćanja unutar njemačke političke elite ne postoji disonantnost. Upravo suprotno, kako ističe J.-P. Willaime, protestant H. Schmidt, SPD-ov kancelar od 1784. do 1982, i katolik H. Kohl,

⁴³ Usp. isti, isto, str. 124-125.

⁴⁴ Usp. isti, isto, str. 125.

⁴⁵ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006.

⁴⁶ O načelu laičnosti vidi: Daled, P., "Aux origines du principe de laïcité", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 35-43; Peña-Ruiz, H., *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb, 2004.

⁴⁷ Isti, isto, str. 91.

⁴⁸ Usp. isti, isto.

CDU-ov kancelar od 1982. do 1998, imali su jednak stav prema uređenju državno-crkvenih odnosa, a koji se može označiti izrazom "samoograničenja politike", te prepuštanju crkvama njihovog mjesta u javnom poslanju.⁴⁹

Jednaka praksa nastavljena je i za mandata G. Schrödera (kancelar od 1998. do 2005) i kancelarke A. Merkel (od 2005). Pozicija njemačke politike u pitanjima odnosa crkve i države na općoj razini može se definirati fundamentalnim stajalištem prema kojem je država nemoćna definirati temeljne opcije (*optio fundamentalis*) te da "sekularna i liberalna država, prema tezi E. W. Böckenfördea, živi od pretpostavki koje sama ne može garantirati".⁵⁰ J.-P. Willaime pokazuje kako je uloga njemačkih političara na europskoj razini uvelike inspirirana pozitivnim iskustvom njemačkog političkog sustava koji je uredio odnose s crkvama prema načelu suradnje te kako njemački političari lobiraju za konstruiranje sličnih institucionalnih aranžmana na europskoj razini.⁵¹ To se, prema J.-P. Willaimeu, može iščitati i iz uloge Evangeličke crkve u Njemačkoj koja na europskoj razini lobira za naglašenu ulogu kršćanstva u europskim integracijama.⁵²

Iako je G. Schröder polažuci kancelarsku prisegu 1999. godine izostavio riječi "tako mi pomogao Bog", koje su samo fakultativno predviđene čl. 56. Temelnog zakona, što se interpretiralo simboličkim prekidom kooperacijskog njemačkog modela, mnogo više problema u odnosima s crkvama bude rasprave o abortusu, statusu homoseksualaca i islamskom obrazovanju u školama.⁵³ Radi se o onom korpusu pitanja koja proizlaze iz društvene i kulturne metamorfoze, a koja su obično bioetičke i socijalnoetičke naravi.⁵⁴ Budući da se ova promjena može promatrati u svim europskim društvima, može se reći da je proces društvene promjene, interpretirala se ona paradigmom mekdonaldiziranog društva ili postsekularnog društva, jednak za sve slučajeve.⁵⁵

Uloga njemačkih crkava u ujedinjenju Njemačke 1989. godine postala je opće mjesto. Naime Evangelička crkva u Njemačkoj bila je izrazito aktivna u mirnim molitvenim aktivnostima i okupljanjima vjernika diljem istočne Njemačke neposredno prije "pada Berlinskog zida". Tako J.-P. Willaime ističe kako je bivši njemački predsjednik J. Rau, obraćajući se skupu koji je or-

⁴⁹ Usp. isti, isto.

⁵⁰ Usp. isti, isto.

⁵¹ Usp. isti, isto.

⁵² Usp. dokument Evangeličke crkve u Njemačkoj: "Les relations entre l'Etat et l'Eglise au regard de l'Union européenne", 1995.

⁵³ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 91-92.

⁵⁴ Usp. Matulić, T., "Crkva spram demokracije" i "Teološke analize demokratskoga poretka i problem relativizma", u: Matulić, T., *Metamorfoze kulture. Teološko prepoznavanje znakova vremena u ozračju znanstveno-tehničke civilizacije*, Glas koncila, Zagreb, 2009.

⁵⁵ Usp. Ritzer, G., *Mekdonaldizacija društva. Istraživanje mijenjajućeg karaktera suvremenog društvenog života*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999. O sekularizaciji u Njemačkoj vidi primjerice: Bergunder, M., "Säkularisierung und religiöser Pluralismus in Deutschland aus Sicht der Religionssoziologie", u: Cyranke, D. i Obst, H., ur., "... *mitten in der Stadt*" *Halle zwischen Säkularisierung und religiöser Vielfalt*, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Halle, 2001, str. 213-252.

ganizirala Evangelička crkva u Njemačkoj, tematizirao "dugi put molitve koji je izabrala crkva za mirnu revoluciju 1989. godine".⁵⁶

J.-P. Willaime drži da klasičnoj tripartitnoj religijskoj podjeli njemačkog društva (na katolike, protestante i ateiste) treba dodati sve veći utjecaj što ga imaju manjinske vjerske zajednice: sve brojnija muslimanska zajednica (više od tri milijuna), pravoslavni kršćani (oko milijun) i nekoliko stotina tisuća židova, kao i brojne ostale vjerske zajednice.⁵⁷ U takvom, "koloriranom" religijskom društvu, veoma važnu ulogu imaju institucije koje su proizašle iz crkvenog djelovanja, ali su gotovo u potpunosti laicizirane. Radi se, prije svega, o karitativnim institucijama, od kojih su četiri najznačajnije: katolički *Caritas* i *Misereor*, te protestantski *Diakonisches Werk* i *Brot für die Welt*. Uz karitativne organizacije, koje u Njemačkoj zapošljavaju oko 450.000 ljudi, postoje brojne druge društvene udruge povezane s djelovanjem crkava, kao npr. Središnje vijeće njemačkih katolika koje okuplja više od 140 različitih udruženja i pokreta na laičkoj razini.⁵⁸

Čl. 4. njemačkog Temeljnog zakona govori o vjerskoj slobodi.⁵⁹ Iako se vjerska sloboda priznaje u svim europskim državama kao jedno od temeljnih ljudskih prava, u njemačkom pravu ona se ne interpretira samo na osobnoj razini već i kao sloboda vjerskih zajednica koje su dio javnog prava. Na saveznoj razini ovo pravo koriste, osim dviju dominantnih crkava (Katolička i Evangelička crkva u Njemačkoj), Metodistička crkva, Novoapostolska crkva, Adventisti sedmoga dana, Židovska zajednica. Na zemaljskoj razini postoje i druge vjerske zajednice javnog prava: pravoslavne crkve, baptisti ili pentekostalci, mormoni i ostali.⁶⁰ Budući da je u već spomenutoj interpretaciji crkvama priznata izrazita uloga u javnom životu (*Öffentlichkeitsauftrag*), svim vjerskim zajednicama koje obavljaju važnu društvenu ulogu priznat je ovaj status. Problem s muslimanskim vjerskim zajednicama leži, kao i u francuskom slučaju, u veoma slaboj institucionalnoj organiziranosti na saveznoj razini, što će se vjerojatno s vremenom izmijeniti. S druge strane, kako ističe J.-P. Willaime, problem nastaje i oko definicije islama. Postoje zagovornici teze da se kod islama ne radi samo o jednoj vjerskoj zajednici, sličnoj drugima, već da se radi o jednoj sasvim drugačijoj koncepciji svijeta, pa time i političke zajednice.⁶¹

Savezni upravni sud je 1997. godine odbio priznati status ustanove javnog prava Jehovinim svjedocima smatrajući da se on može dodijeliti samo

⁵⁶ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 92.

⁵⁷ Usp. isti, isto.

⁵⁸ Usp. isti, isto.

⁵⁹ Njem. (1) *Die Freiheit des Glaubens, des Gewissens und die Freiheit des religiösen und weltanschaulichen Bekenntnisses sind unverletzlich.* (2) *Die ungestörte Religionsausübung wird gewährleistet.* (3) *Niemand darf gegen sein Gewissen zum Kriegsdienst mit der Waffe gezwungen werden. Das Nähere regelt ein Bundesgesetz.*

⁶⁰ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 92-93.

⁶¹ Njem. *Weltanschauungsgemeinschaften*, usp. isti, isto, str. 93.

onim vjerskim zajednicama koje poštuju načelo reciprociteta u državno-crkvenim odnosima, tj. respektiraju društveno-političko uređenje i vlast koja im dodjeljuje ovaj status. Budući su, kako ističe J.-P. Willaime, Jehovini svjedoci odbili sudjelovati na izborima, oni su prema interpretaciji suda ušli u konflikt s demokracijom.⁶² To ih pak ne ograničava da budu potpuno legalno registrirana vjerska zajednica, ali bez javnopravnog statusa. Ovu odluku je suspendirao Savezni ustavni sud 2000. godine držeći da se "ne može povezivati davanje statusa ustanove javnog prava nekoj vjerskoj zajednici s lojalnošću prema državi" te da "država treba također respektirati, u ime vjerske slobode, vjerske zajednice koje u njoj vide svijet Sotone".⁶³ S ovom odlukom, smatra J.-P. Willaime, otvorena je veoma široka interpretacija priznavanja statusa vjerskih zajednica kao ustanova javnog prava, što je izazvalo brojne debate.

Kao i ostale ustanove javnog prava, vjerske zajednice (koje su tako registrirane) mogu uz pomoć države ubirati porez. Crkveni porez⁶⁴ u Pruskoj je uveden 1875. godine, a preuzet je i u Weimarskom ustavu od 1919. godine (čl. 137), koji je pak inkorporiran u Temeljni zakon 1949. godine (čl. 140). Crkveni porez u Bavarskoj i Baden-Württembergu iznosi osam posto od poreza na dohodak, dok u ostalim zemljama iznosi devet posto poreza na dohodak. Jednako tako, kada se radi o visokim primanjima određena je granica do koje može biti oporezovan neto dohodak, a koja iznosi do 3,5 posto.⁶⁵ Sukladno zakonskim odredbama, pravo na ubiranje crkvenog poreza na saveznom nivou imaju: crkve članice Eangeličke crkve u Njemačkoj (*Evangelische Kirche in Deutschland, EKD*), biskupije Rimokatoličke crkve u Njemačkoj, Katolička biskupija starokatolika u Njemačkoj, Slobodnoreligijske zajednice (*Freireligiösen Gemeinden*), Unitarne religijske zajednice Slobodnih protestanata, židovske zajednice (*Kultussteuer*). Uz navedene vjerske zajednice na saveznom nivou, u Hamburgu pravo na crkveni porez imaju Menonitska zajednica, Reformirana evangelička crkva u Hamburgu i Danska crkva pomoraca. Unatoč tome što su registrirane kao ustanove javnog prava, neke vjerske zajednice nemaju crkveni porez: evangeličke slobodne crkve, pravoslavne crkve, Jehovini svjedoci, Crkva Isusa Krista sveca posljednjih dana (mormoni), Scijentološka crkva, Novoapostolska crkva, Kršćanska zajednica, Savez za duhovnu slobodu, Humanističko udruženje Sjeverne Rajne-Vestfalije, Humanisti Württemberga, Slobodni humanisti Donje Saske i Adventisti sedmoga dana. Unatoč deklariranoj pripadnosti različitim crkvama, dio njemačkih građana odbija plaćati crkveni porez (prema J.-P. Willaimeu, više do 50 posto ne plaća crkveni porez).⁶⁶

⁶² Usp. isti, isto.

⁶³ Usp. isti, isto.

⁶⁴ Njem. *Kirchensteuer*

⁶⁵ Stranice Saveznog ministarstva financija SR Njemačke o crkvenom porezu: http://www.bundesfinanzministerium.de/nm_53848/DE/BMF_Startseite/Service/Glossar/K/008_Kirchensteuer.html?_nnn=true?_nnn=true

⁶⁶ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 93.

6. Pojedina problematizirana područja odnosa crkve i države u Njemačkoj

Druga posebno važna područja za odnose crkve i države u Njemačkoj su konfesionalni vjeronauk u javnim školama, status teoloških fakulteta unutar sveučilišta i društveno djelovanje vjerskih zajednica. Kako ističe J.-P. Willaime, crkve imaju izrazito snažan pristup medijima, budući da prema interpretaciji crkvene uloge u društvu imaju značajan utjecaj na društvene odnose i različite društvene skupine.⁶⁷ Zbog toga vjerske zajednice imaju pravo ne samo na pristup medijima nego i aktivno sudjeluju u upravljanju javnim medijskim servisima putem predstavnika u organima upravljanja i tome sl. Jednako tako, crkve su veoma aktivne i u društvenom angažmanu. Brojni vrtići, bolnice, umirovljenički domovi, društveni domovi i savjetovišta su u vlasništvu crkava. Već spomenute humanitarne organizacije predstavljaju drugog najvećeg poslodavca u Njemačkoj, nakon države. Iz navedenog proizlazi da je Njemačka iskoristila potencijal crkava i drugih vjerskih zajednica da na društvenoj razini dobije kvalitetne socijalne radnike, humanitarce, kulturne djelatnike itd. Budući da su odnosi crkve i države označeni kao suradnički, država je samo posrednik i zaštitnik zakonitosti rada različitih institucija (u ovom slučaju vjerskih), ali s druge strane dobiva mnoštvo javnih usluga i dobar dio ekonomije zapošljavanja kojeg obavljaju vjerske zajednice.

Konfesionalni vjeronauk u javnim školama definiran je čl. 7. Temelnog zakona, gdje stoji da je religijska nastava u javnim školama obavezan predmet.⁶⁸ J.-P. Willaime ističe stajalište pravника A. Hollenbacha koji tvrdi da "postojanje takvog predmeta ne treba interpretirati samo kao servis koji država povjerava crkvama već i kao servis koji crkve povjeravaju državi", i to "državi koja shvaća kako je religijsko obrazovanje također dio nužne edukacije koja formira građanina koji treba biti moralno i socijalno odgovoran".⁶⁹

Prema A. Hollenbachu, Njemačka nije laička država, već država u kojoj religijska kultura čini značajan dio kulturne baštine te je stoga važno da se o njoj uči u školama.⁷⁰ Treba istaknuti kako se u ovoj interpretaciji laičnosti radi o ideološkoj poziciji prema kojoj laička država znači državu koja dekonfessionalizira društvo.

Ipak, s obzirom na različite interpretacije načela laičnosti, valja istaknuti kako se i u načelu suradnje crkve i države mogu pronaći pravno-politički aranžmani koji mogu biti objašnjeni procesima laicizacije.⁷¹ Naime laiciza-

⁶⁷ Usp. isti, isto, str. 94.

⁶⁸ Njem. *Der Religionsunterricht ist in den öffentlichen Schulen mit Ausnahme der bekenntnisfreien Schulen ordentliches Lehrfach. Unbeschadet des staatlichen Aufsichtsrechtes wird der Religionsunterricht in Übereinstimmung mit den Grundsätzen der Religionsgemeinschaften erteilt. Kein Lehrer darf gegen seinen Willen verpflichtet werden, Religionsunterricht zu erteilen.*

⁶⁹ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 94.

⁷⁰ Usp. isti, isto.

⁷¹ Usp. Peña-Ruiz, H., *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb, 2004.

cija kao proces ne mora nužno dolaziti od strane države (kao što je to slučaj u Francuskoj s kraja 19. st.). Laicizacija može biti provedena u dužim historijskim periodima od strane različitih društvenih i političkih aktera, pa često i crkvenih zajednica. Upravo zbog toga može se reći da je protestantska reformacija u velikom dijelu laicizirala brojna područja društvenog života u Njemačkoj davno prije negoli se laicizacija počela događati u Francuskoj (s Francuskom revolucijom).

Isto tako laicizacija je u Njemačkoj provedena od strane države samo u jednom vrlo kratkom periodu *Kulturkampfa* u kojem je savezni kancelar O. von Bismarck zbog sukoba s papom Pijom IX. pokušao oponirati papinskoj vlasti i miješanju u političke poslove u Njemačkoj. Nakon završetka *Kulturkampfa*, dogovorom s papom Lavom XIII. Njemačka je vodila izrazito neutralnu politiku prema crkvama tražeći načine da uspostavi ekvilibrij između crkvenih interesa i interesa države. Budući da je procijenila važnost uloge Katoličke i Evangeličke crkve, Weimarskim ustavom iz 1919. godine Njemačka je dosegla stupanj konsolidiranja odnosa između države i crkve koji se više neće narušiti.

Unatoč veoma mračnoj historijskoj fazi vlasti nacionalsocijalista, problemima kolaboracije crkvenih vlasti s nacistima i urušavanja moralnog društvenog poretka, državno-crkveni odnosi će se nakon kraja Drugog svjetskog rata vratiti na pozicije Weimarskog ustava izmijenjeni samo u interpretacijskim stajalištima.

Iz svih navedenih razloga može se smatrati da je Njemačka postigla zrelu laičnost države već Weimarskim ustavom 1919. godine kojim je država postigla neovisnu javnu sferu o utjecajima crkava na principu uzajamnog poštovanja. Dajući crkvama izrazito privilegiran status ustanova javnog prava, Njemačka je osigurala prije svega korist za društveni život u onim sferama koje država nije morala izrazito potpomagati svojim resursima. Zbog svega navedenog, jasno omeđeni i pravno-politički definirani odnosi između crkve i države u Njemačkoj omogućili su da u područjima kulture, humanitarnog djelovanja, osnovnog i visokog obrazovanja, kao i u medijima ovaj odnos ne rađa konfliktima već suradnjom na obostranu korist.

Jedan dio zemalja posebno je naglasio kršćansku pozadinu javnog školstva. Tako je primjerice u Baden-Württembergu javna škola definirana kao kršćanska škola zajednice⁷², te se u čl. 16. Ustava Baden-Württemberga precizira kako djeca trebaju biti odgajana na temelju odgojnih vrijednosti te zapadne i kršćanske kulture.⁷³

Nakon ujedinjenja 1989. godine pojavilo se nekoliko pitanja u vezi odnosa crkve i države u novim okolnostima. To su, prije svega, pitanja:

- 1) crkvenog poreza,
- 2) religijskog obrazovanja u školama,
- 3) abortusa i

⁷² Njem. *Christliche Gemeinschaftsschule*.

⁷³ Usp. Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 94.

4) vojnog dušobrižništva.⁷⁴

Budući da je ujedinjenje Njemačke donijelo sasvim nove okolnosti, u istočnim zemljama se model odnosa države i crkve morao prilagoditi mentalitetu koji je uvelike bio obilježen dugogodišnjom ateizacijom političkog i društvenog života unutar dogmatike komunističkog režima. Poseban problem izazvala je implementacija crkvenog poreza, što je izazvalo brojne članove crkava na istupanje.⁷⁵ Postojali su brojni izrazi nezadovoljstva kod građana istočne Njemačke, budući da su bili posve nenaviknuti na praksu prikupljanja crkvenog poreza. Jednako kao i s crkvenim porezom, pojavili su se problemi i s uvođenjem religijskog obrazovanja u javne škole. Kao i u većini istočnoeuropskih zemalja za vrijeme komunističke vladavine, vjersko obrazovanje je (ukoliko je bilo dopušteno) bilo prepušteno kleru unutar crkvenih prostorija. Jednako tako u javnim školama je bila izrazito zastupljena ideološka nastava u obliku predmeta kao što su marksizam i tome sl. Budući da je u školskim udžbenicima izostajala bilo kakva referenca na crkve, njihovo djelovanje ili kulturnu baštinu, dok je istovremeno u predmetu marksizma bila naglašena negativna društvena uloga religije, školske institucije su bile prepoznate kao izrazito antireligijska mjesta.⁷⁶ Zbog toga što je vladalo takvo društveno raspoloženje prema religiji, bilo je veoma teško očekivati da će se bez ikakvih modifikacija moći primijeniti odredbe o religijskom obrazovanju iz Temelnog zakona. Uslijed toga došlo je do kompromisa, ponovno na interpretacijskoj razini.

Zemlje istočne Njemačke protumačile su čl. 7. Temelnog zakona kao mogućnost da se uz religijsku nastavu uvede alternativni predmet etike. J.-P. Willaime smatra da ovakvo tumačenje nije u skladu s ustavnim tekstom, ali ipak kao kompromisno rješenje ostavlja nedirnutu praksu u zapadnoj Njemačkoj, dok istočnim zemljama istovremeno omogućava da razviju alternativne oblike religijskoj nastavi u javnim školama. Međutim poseban slučaj pojavio se u Brandenburgju koji je 1996. godine umjesto etike uveo poseban predmet pod nazivom *Lebensgestaltung, Ethik, Religionskunde* (LER). Zbog uvođenja jedinstvenog školskog predmeta umjesto etike, a koji nije konfesionalnog karaktera dok se istovremeno bavi religijama, Protestantska crkva u Brandenburgju, tri katoličke biskupije, roditelji i frakcija CDU-a u *Bundestagu* zatražili su očitovanje Ustavnog suda o ustavnosti takvog oblika nastave. Crkve su smatrale da država, uvodeći ovakvo religijsko obrazovanje, narušava svoju neutralnost i sama nameće vrijednosti.⁷⁷ Savezni ustavni sud je 2001. godine donio kompromisnu odluku prema kojoj je u javnim školama u Brandenburgju zadržan predmet LER, ali je uvedeno i konfesionalno religijsko obrazovanje kao dio redovne nastave. Učenicima je ostavljeno da biraju hoće li pohađati jedan ili drugi predmet ili oba.

Poseban problem i etičke rasprave u Njemačkoj izazvalo je pitanje abortusa. Budući da je istočnonjemačka pravna regulacija abortusa bila izrazito

⁷⁴ Usp. isti, isto.

⁷⁵ Njem. *Kirchenaustritte*.

⁷⁶ Usp. isti, isto, str. 95.

⁷⁷ Usp. isti, isto, str. 96.

liberalna, te je prema zakonu od 1972. godine dopuštala dobrovoljan prekid trudnoće čak do dvanaestog tjedna, nastao je veliki problem pravne harmonizacije u ovom pitanju budući da je u zapadnoj Njemačkoj zakonom od 1976. godine abortus bio dopušten uz različite restrikcije i uvjete.⁷⁸

Kohabitacija oba zakona trajala je do 1993. godine, sve dok Ustavni sud nije objavio da je dobrovoljan prekid trudnoće prema zakonu bivše istočne Njemačke protuustavan, ali istovremeno nije odredio kazne za počinitelje. Problemi koji su se pojavili diljem Njemačke, vezani uz ženske pokrete za pravo na pobačaj, doveli su do usvajanja novog zakona 29. lipnja 1995. Zakon je potvrdio ilegalan karakter abortusa, ali ga je depenalizirao u prva tri mjeseca trudnoće ukoliko je odluka za abortus donijeta nakon savjetovanja u savjetovalištimu koja izdaju certifikat. Jednako tako abortus se ne može učiniti ukoliko osoba ne posjeduje navedeni certifikat.⁷⁹ Tako je ova praksa ocijenjena kao vrlo mudro rješenje problema vezanih uz pitanje abortusa, naišla je na žestok otpor unutar Katoličke crkve, posebno pape Ivana Pavla II. (1920-2005, papa od 1978) koji je zabranio izdavanje certifikata katoličkim savjetovalištimu.

Uz navedena pitanja, ujedinjenje Njemačke bilo je osnova i za problematiziranje dušobrižništva u oružanim snagama. Problem se pojavio unutar Evangeličke crkve koja je ugovorom od 22. veljače 1957. vršila dušobrižništvo za protestante unutar *Bundeswehra*. Evangeličke crkvene zajednice istoka Njemačke suprotstavile su se ovakvom rješenju prema kojem je u vojsci prisutno dušobrižništvo. Smatrali su da se time religija instrumentalizira od strane države.⁸⁰ Kompromis je pronađen 10. listopada 1994. kada je Evangelička crkva u Njemačkoj usvojila rezoluciju prema kojoj svaka od dvadeset i četiri crkve članice sama odlučuje u ovom pitanju, što je pokazao visok stupanj supsidijarnosti u crkvenim pitanjima kao i sasvim drugačiji strukturu odlučivanja od Katoličke crkve. Suprotno problemima na protestantskoj strani, Katolička crkva je 23. studenog 1989. proširila djelatnost vojnog ordinarija na čitav *Bundeswehr*.⁸¹

7. Zaključak

Njemački model suradnje između države i crkve ima veliki utjecaj na brojne europske zemlje koje imaju slične odnose. J.-P. Willaime smatra da odredba čl. 52. Ustava za Europu⁸², koja je prenijeta u čl. 17. konsolidirane

⁷⁸ Usp. isti, isto.

⁷⁹ Usp. isti, isto, str. 97.

⁸⁰ Usp. isti, isto.

⁸¹ Usp. isti, isto.

⁸² Eng. (1) *The Union respects and does not prejudice the status under national law of churches and religious associations or communities in the Member States.* (2) *The Union equally respects the status under national law of philosophical and non-confessional organisations.* (3) *Recognising their identity and their specific contribution, the Union shall maintain an open, transparent and regular dialogue with these churches and organisations.* O nekim pitanjima vezanim za Ustav za Europu, vidi. Heinig, H. M., "Das Religionsverfassungsrecht im Konventsentwurf für einen, Vertrag über

verzije Ugovora o funkcioniranju Europske Unije, upravo na najbolji mogući način odražava utjecaj što ga model kooperacije ima na europskoj razini. Upravo zato je veoma teško identificirati koje su sporne točke odnosa države i crkve u kooperacijskom modelu, ukoliko poštuje dvorazinsku religijsku stvarnost:

- 1) Vjeru kao osobni izbor pojedinca, na temelju prava na vjersku slobodu;
- 2) Vjersku praksu, na temelju prava na slobodno izražavanje i javno prakticiranje vjere.

Iz navedenih razloga, model kooperacije između crkve i države u Njemačkoj ne pokazuje mnoga sporna područja. Ipak, ono što je mnogo važnije od spornih pitanja jest mogućnost ili kapacitet modela kooperacije da sporna pitanja rješava unutar sebe. Čini se da je način prema kojem se vjerskim zajednicama, na temelju njihovog društvenog statusa, daju određena komunitarna prava primjeren model i za rješavanje eventualnih problema unutar sustava. Naime uvijek je moguće mijenjati ugovore na temelju kojih pojedine vjerske zajednice ostvaruju svoja prava.

Za razliku od odsutnosti suradnje između države i crkve, u modelu kooperacije kakav postoji u Njemačkoj moguće je uskladiti djelovanje prema različitim vjerskim zajednicama, sukladno potrebama i sukladno poštovanju temeljnih prava. Primjena ovog modela u većini europskih zemalja pokazuje da su politike koje se postižu unutar različitih mogućnosti definiranja statusa pojedinih vjerskih zajednica mnogo učinkovitije od negiranja postojanja vjerskih zajednica kao javnopravnih subjekata ili u slučajevima privilegiranja neke od vjerskih zajednica ili crkava.

Pravni akti

Deutsche Bundesakte (1815) <http://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/que/normal/que814.pdf> (original) <http://www.verfassungen.de/de/de06-66/bundesakte15-i.htm> (integralni tekst)

Temeljni zakon za Saveznu Republiku Njemačku/Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (1949) <http://www.verfassungen.de/de/gg/index.htm>

Ustav za Europu/A Consitution for Europe (2005) <http://gandalf.aksis.uib.no/čbrit/EU-CONST-EN-cc/index.html>

Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat (1850) <http://www.verfassungen.de/de/preussen/preussen50-index.htm>

Weimarski ustav/Die Verfassung des Deutschen Reiches ("Weimarer Reichsverfassung", 1919) <http://www.verfassungen.de/de/de19-33/verf19-i.htm>

eine Verfassung für Europa", u: Kress, H., ur., *Religionsfreiheit als Leitbild. Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, LIT Verlag, Münster, 2004, str.169-184.

Literatura

- AAVV, *Evangelická crkva u Njemačkoj* (1995) *Les relations entre l'Etat et l'Eglise au regard de l'Union européenne*. http://www.ekd.de/fr/union_europeenne1.html
- Aubert, R. i sur., "Suvremena crkva. Crkva između prilagodavanja i otpora", u: Jedin, H., ur., *Velika povijest Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1981, Sv. VI/2.
- Bergunder, M., "Säkularisierung und religiöser Pluralismus in Deutschland aus Sicht der Religionssoziologie", u: Cyranka, D. i Obst, Helmut, ur., "... *mitten in der Stadt*" *Halle zwischen Säkularisierung und religiöser Vielfalt*, Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Halle, 2001, str. 213-252.
- Daled, P., "Aux origines du principe de laïcité", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006, str. 35-43.
- Depenheuer, O., "Staat und Religion. Ordnungsmodelle zwischen souveränen Potenzen", u: Depenheuer, O. i sur., ur., *Zwischen Sekularität und Laizismus*, LIT Verlag, Münster, 2005, str. 9-26.
- Heinig, H. M., "Das Religionsverfassungsrecht im Konventsentwurf für einen 'Vertrag über eine Verfassung für Europa'", u: Kress, H., ur., *Religionsfreiheit als Leitbild. Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, LIT Verlag, Münster, 2004, str.169-184.
- Hillgruber, Ch., "Die Kommunikation zwischen Staat und Religionsgemeinschaften. Der juristische Status der Religionsgemeinschaften in Deutschland", u: Depenheuer, O. i sur., ur., *Zwischen Sekularität und Laizismus*, LIT Verlag, Münster, 2005, str.103-120.
- Keppeler, D., *Identität und Glauben. Annerkennung des religiösen Pluralismus in Deutschland*, GRIN Verlag, Norderstedt, 2004.
- Peña-Ruiz, H., *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb, 2004.
- Puza, R., "Les pays germaniques combinant la tradition concordataire catholique et le système des Églises établies protestantes. Introduction", u: Basdevant-Gaudemet, B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1999, str.119-123.
- Rambaud, Th., *Le principe de séparation des cultes et de l'État en droit public comparé. Analyse comparative des régimes français et allemand*, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2004.
- Robbers, G., "Religious Freedom in Germany", *Brigham Young University Law Review*, 2001, str. 643-668.
- Robbers, G., "État et Églises en République fédérale d'Allemagne", u: Robbers, G., ur., *État et Églises dans l'Union européenne*, Nomos Verlag, Baden-Baden, 2008, str. 80-98.
- Schreiner, P., "La religion à l'école en Allemagne", *Revue internationale d'éducation*, 2004, 36: 27-36.
- Wall, H. de, *L'Allemagne*, u: Basdevant-Gaudemet, B. i Messner, F., ur., *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Presses Universitaires de France, Paris, 1999, str. 125-135.
- Weber, H., "Rechtspolitische Probleme der Kirchensteuer", u: Kress, H., ur., *Religionsfreiheit als Leitbild. Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, LIT Verlag, Münster, 2004, str. 81-104.

Willaime, J.-P., "Séparation et coopération Eglises-Etat en Allemagne", u: Dierkens, A. i Schreiber, J.-Ph., ur., *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 2006.

Summary

Historical Development and some of the Key Characteristic of Relations between the Church and State in Germany

The article aims to illustrate several basic turnovers in relations between the church and state in Germany during the 19th and 20th century. Using the scientific method of historical institutionalism, the author focuses on indentifying the key historical moments which contributed to development of German model of cooperation between the church and state. Perceiving the model as an ideal-type example for the majority of EU member states, the research of relations between the church and state in Germany is necessary related to the processes of creation of the common European model which is named as euro laicism by some of authors. Creation of the European model demands following three ideal type models of relations between the church and state in Europe: the model of "state" church (Great Britain), model of laic republic (France) as well as the different models of cooperation between the church and state, – cooperation models (Germany, Austria, Croatia)

Key words: Germany, model of cooperation between the church and state, laicisation, laicism